

— Бутун Руснинг буюк князи! Сизнинг хузурингизга Осиёга юборган элчингиз кайтиб келди ва у киришга мунтазир,—деди сарой аёни.

Гарчи бошқа масалаларни режалаштириб кўйган бўлсада, Иван Васильевич дархол элчини кабулига чорлашни буюрди:

— Женкинсонимни тезрок хузуримга бошланг! Тарихда Грозний лакаби билан машхур Москва ва бутун

Руснинг буюк князи Иван 1 (Иван Васильевич) шу тарифа ўзи элчи килиб жўнатган инглиз савдогарини бошқа мухим масалаларни ҳам четга суриб кабул қилади.

Россия тарихида рус давлатини мустахкамлаш ва марказлаштириши билан донг қозонган, халқ ўртасида эса «Грозний» (дахшатли) лакаби билан машхур Иван I (1530-1584) жуда ёш чоғида — 3 ёшида тахтга ўтказилиб, давлат ишларини унинг номидан князь ва боярлар бошқарган бўлсада, вояга етгач бутун давлат амалдорларини каттиққўллик билан ўзига бўйсундириб сиёсат юргизди. Шу билан бирга кўшни бўлган мусулмон хонликларни ҳам забт қилиб, давлати ҳудудини шулар ҳисобига кенгайтди. 1547-1552 йиллардаги урушлардан сўнг, Қозон, 1555 йил Сибирь, 1556 йилда Астрахань, 1557 йилда эса Нугай урдаси босиб олинади.

Иван Грознийнинг очилиб кетган мустамлакачилик сиёсати иштакиси гарбда Литва, Польша, Дания ва Швеция билан, шарада бўлса Ўрта Осиё хонликлари билан овора эди. У Болтиқбўйига юриш қила туриб, дастлабки галабаларидан гурурланган ҳолда, Ўрта Осиёни ҳам эсидан чиқариб қўймади.

Шу мақсадда у Москвага келган инглиз савдогари — Антоний Женкинсонни Хоразм томон сафарга йўллаб, у ердаги вазият билан танишиб келишни топширди. Ана шу тарзда 1558 йилда Иван Грознийнинг махсус ёрлигини олиб Женкинсон Москвадан йўлга чиқди. У Волга дарёси бўйлаб сузиб Астрахань шаҳрига етиб борди, у ердан Каспий денгизи орқали сузиб ўтди ва Мангишлок яриморотида кўнди. Женкинсон ёнида Маккага ҳажга кетаётганлар Мовароуннахр савдогарлари ва эронликлар бор эди. Улар Мангишлок орқали Урганч яқинидаги вазир шаҳрига келадилар. Бу вақтда Хоразмдаги Урганч, Хазорасп ва Катда Али султон, Хива ва Улугбектепада Пўлат Султон, Мангишлок ва туркман қабилаларига Темур султон ҳокимлик қиларди. Яъни, давлат турли бекликлардаги ҳокимлар томонидан бўлиниб, уч ҳукмдор юзага келган, улар бир-бирига қарама-қарши эдилар. Хуллас, Женкинсон дастлаб Темур султон хузурига келади.

«Бу султон кўшк ва шаҳарда яшамай, сакрода яшаган ва мен унинг кичкинагина камишдан ясалган, усти кийгиз, ичи эса гиламлар билан ўралган ўтовига кириб борганимда у ўтирган эди. У билан бирга бу сахройи мамлакатнинг бош рухонийси ўтирганди. Европанинг каттагина қисмида Рим епископини қанчалик ҳурмат қилсалар, уни ҳам халқ шунчалик азизлар эди. Улардан бошқа бир неча амалдорлар ҳам бор бўлиб, мен улар билан хушлашиб жўнадиму, ўзимизнинг қарвонимизга етиб олдим ва саёҳатни давом этдирдик. Денгиз сохилидан бошлаб би-рорта ҳам шаҳар ва аҳоли яшайдиган жойни кўрмасдан ўзимизга керакли бўлган озик-овқатни юқлаб, сахрода 20 кун йўл юрдик. 20 кун ичида ўша эски чуқур қудуқлардан олинандиган шўртанг ва жуда ҳам шўр сувдан бошқа сувни учратмадик. Баъзи вақтларда эса икки уч кунлаб шу сувга зор бўлдик. 5 декабрда эса биз яна қайта Каспий денгизи қўлтигига етиб келдик, бу ерда биз чучук сув ичишга муяссар бўлдик. Бу жойда бизни туркман шохининг бож олувчилари кутиб олишди. Улар биздан солиқ сифатида ҳар бир 25 молдан биттадан мол ва шох ҳамда унинг ака-укалари фойдасига тўққиз хил молнинг ҳар биридан еттитадан бож олдилар.

Барча йигилган нарсани олиб, улар жўнадилар, биз яна бир кун дам олиш учун бу ерда қолдик» ("Английские путешественники в Московском государстве в 16 века" тўплами. Инглизчадан Ю. В. Готье таржимаси. Л, 1937 йил 167 бет).

Шу тарика Женкинсон ҳамроҳлари билан яна йўлга тушиб Урганч яқинидаги Селлизюр (вазир) қалъасига кириб келадилар. «Қалъа баланд тепаликда жойлашган, бу ерда ҳон деб юритиландиган қироляшайди. Унинг саройи пастгина, чўзик бўлиб унчалик мустаҳкам эмас. Аҳолией кашшок ва савдо ишлари билан шугулланмайди. Қалъанинг жанубий қисми пастликда, аммо жуда унумдор ерда жойлашган. Бу ерда жуда хилма-хил экинлар ўстирилади, булардан биттаси қовундир, у ўзининг катталиги ва шираси билан ажралиб туради. Аҳоли уни овқатдан сўнг сув ўрнига ейди. Бу ерда яна тарвуз деб аталувчи мева бор, унинг катталиги катта бодрингдай, сарик ва шакардек ширин (Женкинсон қовокни тарвуз деб янглишган, шунингдек илгур (оқ жўхори) деб аталувчи дон экини ўсади, унинг пояси ва бўйи шакарқдмишга жуда ўхшаб кетади, дони гуручга ўхшайди ва поянинг юқори қисмида жойлашган, узум бошларига ўхшаб осилиб туради. Бутун мамлакат фойдаланаётган суви жуда қамайиб кетган Оксус дарёсидан каналлар орқали олинади. Мана шунинг учун ҳам унинг суви илгаригидек Каспий денгизига қуйилмай қўйган. Бу мамлакат яқин вақтлар ичида Оксус сувининг етишмаслиги натижасида вайрон бўлади ва сахрога айланади».

Женкинсоннинг айтганича бор эканки, 1573 йилда Оксус — Амударё ўз ўзанини ўзгартириши натижасида Урганч, Вазир, Адок, Тирсак шаҳарлари сувсизлик натижасида харобага айланади. Энди яна унинг хотираларига қайтадиган бўлсак, у 16 октябр куни Урганч шаҳрига кириб келгани хақида шундай ёзади:

«Урганч шаҳри текисликда жойлашган бўлиб, унинг атрофи 4 милга яқин пахса девор билан ўралган. Биноси ҳам пахса девордан қурилган, аммо харобага айланаётган ва тартибсиз ҳолда эди, битта узун кўчасининг усти беркитилган, бу куча уларнинг бозори эди. Шаҳар етти йил мобайнида тахт учун бўлган ўзаро жанжаллар натижасида тўрт марта қўлдан-қўлга ўтган. Шунинг учун у ерда савдогарлар кам ва камбағал. Бутун бошли шаҳарда ҳаммаси бўлиб тўрт бўлак мато сотдик. Бу ерда сотилаётган асосий моллар Бухородан ва Эрондан келтириларди. Аммо у моллар шунчалик камки, улар ёзишга ҳам

арзимаиди. Каспий денгизидан тортиб Урганчгача бўлган бутун мамлакат туркманларга ва юкорида кўрсатиб ўтилган Азим (Хожимхон) хонга ҳамда унинг беш кишидан иборат бўлган ака-укаларига карашли бўлган. Улардан биттаси — улуг шох ёки хон деб юритилади, аммо унинг шахсан кўл остидаги ва хатто у ўзи яшаётган ердаги кишилар ҳам унга яхши бўйсунмас эдилар. Бу шахсларнинг хар кайсиси ўз ерида мустакил шох бўлишни истар эди. Биз 26 ноябрда Урганч шахридан жўнаб кетдик...»

Шундан кейин Женкинсон Кат шахрига ҳам бориб, у ердан яна келган йўли билан ортга кайтиб 1559 йил баҳорда Москвага кириб боради. У Иван Грознийга Хоразмда курган кечирганлари хакида сўзлаб, у ердаги вазият хакида ахборот беради ва хотираларини когозга туширади. Гарчи Женкинсон хотираларида бироз хато ва англашилмовчиликлар бўлсада, унинг ёзганлари XVI асрдаги Хоразм хаётини ёритувчи мухим манбалардан бўлиб колди.

Иван Грозний эса ўзининг очкўз назарини Ўрта Осиёга каратсада, Литва, Польша ва Дания билан бўлган жангларда маглубиятга учрагач, Женкинсон туфайли маълумотга эга бўлган Хоразмга килажак юриши армонга айланиб колди.

Ха, Иван Васильевич Грозний ўз касбини ўзгартирмай, бос-кинчлик юришлари эвазига Русия худудини кенгайтирган подшоҳ ва марказлашган Буюк Рус князи сифатида тарихда колди. Женкинсон хотиралари бўлса тарихимизни ўрганишда хизмат килувчи манбага айланди.

Умид Бекмухаммад, "Харбий хийлалар" китобидан